

Р.БЕЙСЕТАЕВ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЖАСАЛЫМЫ ЖӘНЕ ТАБИҒИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

В статье говорится об особенностях физиологического и анатомического создания согласных звуков казахского языка. Основные особенности сингармонического казахского языка: ритмическая группа состава слога связанный тембром, создание звука языка нестабильное, а значит, акустический облик непостоянен. И тогда, любой звук во время разговора создается как «бесконечное».

Makalede kazak dili ünsüz seslerinin fizyolojik yapısı ve özellikleri incelenmiştir. Seslerin yapısı devamlı olmadığı için tüm sesler konuşma sırasında “sonsuz” renkli olduğu belirtilmiştir.

Бабаларымыз ғұмыр кешкен көпшелі өмір салтының бізге қалдырған рухани асыл мұраларының бірі – сингармониялық қазақ тілі. Ұлы даладағы ұзаққа созылған көпшелі өмір салты, оның аясында қалыптасқан ұлттық сөйлеу жүйесі, ойлау жүйесі, дүниетанымы қазақ тілінің сингармониялық құрылымда қалыптасуына негіз болды. Тіл дыбыстары сингармониялық тілдің қалыптасқан дыбыстық жүйесін құрайды. Олар сананың, сөйлеу мүшелерінің үйлесімді әрі ерекше үнемді қызметінің нәтижесінде пайда болып, айналаға тарайды.

Қазақ тілінің материясы – оның артикуляциялық ерекшеліктері айнымалы, осыған орай акустикалық сипаттары құбылмалы дыбыс жүйесі. Біздің мақсатымыз, ұлттық тілдің дыбыстарының физиологиялық артикуляциялық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу.

Осы толқынды құбылыстың қазақ тілінде жасалымы, ерекшеліктері және атқаратын қызметі күні бүгінге дейін сан-алуан ой-пікір туғызып, көптеген зерттеуге арқау болып келеді. Проф. Ә. Жүнісбеков "Қазақ тілінің дауысты-дауыссыз дыбыстары Еуропа тіл білімінің фонема теориясына бағынбайды, қазақ тілінде фонема жоқ, фонологиялық негіз буын" деген пікір айтады [1, 4-6]. Сонымен қоса, профессор А. Айғабылов "Қазақ фонологиясының жай-күйі де екінші бір көлденең тартылған кедергі. Біз осындай жағдайларға байланысты фонема терминінен гөрі дыбыс терминін қолдануды жөн көрдік" [2, 8] деген пікір айтады. Сондықтан, осы екі ғалымның пікірі зерттеу жұмысының өн бойына негіз болып алынды. Біздің ойымызша да, қазақ тілі дыбыстарының фонологиялық мүмкіндігі буын құрауға қатысумен толық шектелген. Ұлттық тілдің дыбыстарының артикуляциялық ерекшеліктері жан-жақты зерттеліп, арнайы мемлекеттік авторлық куәліктермен қамтамасыз етілді және баспадан шықты [3-8].

Тілдің сөз просодиясы ұлттық әдеби тілдің негізі – әдеби тілдің орфоэпиялық нормаларын айқындап, белгілеудің басты құралы. Сонымен қоса, тілдің сөз просодиясы ұлт өкілінің сөйлеу мүмкіндігінің және дыбыстау

ерекшеліктерінің көрсеткіші. Тіл дыбыстарын жіктеудің принциптері, жалпы, адамның тіл дыбыстарын талдау, жіктеу ұлттық тілдің сөз просодиясының аясында іске асуы тиіс. Сондықтан, кез келген лингвистикалық теория ұлттық сөйлеу мүмкіндігінің және жеке ырғақтық топ пен тұтас сөйлемді дыбыстау ерекшеліктерінің көрсеткіші.

1. Қазақ тілі дыбыстарын зерттеудің кешенді тәсілдері. Қазақ тілінің табиғи материясы – оның артикуляциялық ерекшеліктері айнымалы, акустикалық сипаттары құбылмалы дыбыс жүйесі. Мақсатымыз, ұлттық тілдің дыбыстарының артикуляциялық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу. Бұл үшін тұтас қарастырылған бес түрлі зерттеу тәсілі қолданылды:

1) сәбилердің тілі шығар алдындағы сөйлеу мүшелерін қозғауын табиғи қалыптастыруына және толық игеруіне бақылау жүргізілді;

2) дұрыс сөйлей білетін ұлт өкілдерінің тілдерінде сақталған қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық ерекшеліктеріне, ырғақтық топ құрып сөйлеу мүмкіндіктеріне бақылау жүргізілді;

3) фотоға түсіру әдісі;

4) қабатты рентгенография – томография әдісі;

5) ультрадыбысты зерттеу (УДЗ) әдісі.

2. Қазақ тілінің дауыссыз дыбыстары. Қай тілде болмасын, оның дыбыс жүйесінде саны жағынан көбі, сапасы жағынан күрделісі дауыссыз дыбыстар болып келеді. Баршаға тән болғандықтан, қазақ тілінің дыбыс жүйесіндегі ахуал да осылай. Десек те, қазақ тілінің дауыссыз дыбыстарының саны шектелі, жасалу орны мен жолы ретгі, осыларға орай, табиғи жіктелуі жүйелі болып шығады. Бұл – тілдің дауыссыз дыбыстарын фонетикалық әліпбиде орналастыруда өте ыңғайлы.

Қазақ тілінде дауыссыз дыбыстар кедергі кеңістігінің шамасына қарай үнсіз [қ, ғ, к, г, ш, ж, т, д, с, з, п, б], үнді [м, н, ң, л, р] және жартылай дауысты [й, у] болып, үш топқа бөлінеді. Бұлардың барлығына ортақ фонетикалық қасиет, олар жеке тұрып буын құрай алмайды. Сондықтан, жалшылама, дауыссыз дыбыстар деп аталады. Тілімізде дауыссыз дыбыстардың жеке дыбысталмайтыны белгілі. Сондықтан эксперимент барысында үнсіз дауыссыздар қы, ғы кі, гі, ..., бы болып, ал үнділер ым, ын, ың, ыл, ыр болып дыбысталынды. Жартылай дауыстылар [й], [у] өз атауларына сай дыбысталынды.

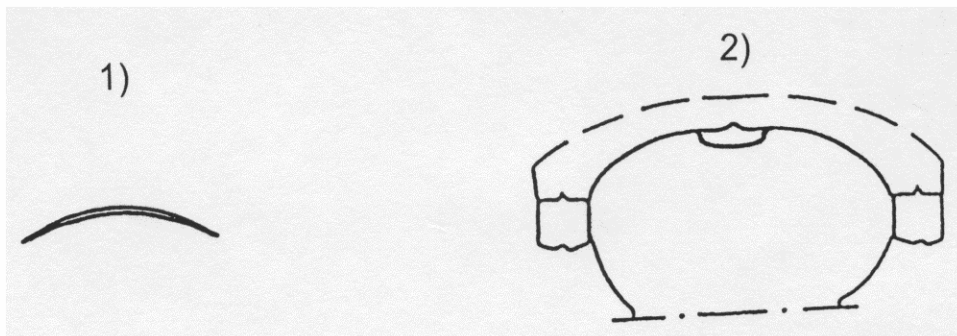
Тілімізде үнсіз дауыссыздар сөйлеу мүшелерінің кедергі пайда болған тұсының бұлшық еттерінің ширығу шамасына қарай екі топқа жіктеледі: ширығу қалшы қатты болса – қатаң [қ, к, ш, т, с, п], ал ширығу солғын болса – ұяң [ғ, г, ж, д, з, б] дыбыстар жасалады.

Бұл дауыссыздар кедергінің ауыз қуысындағы пайда болған орнына қарай: тіл арты [қ, ғ], тіл ортасы [к, г], тіл ұшы – қызыл иек [ш, ж], тіл ұшы – тіс [т, д, с, з] және қос еріндік [п, б] болып жіктеледі. Жіктеу нәтижесі көрсетіп тұрғандай, қатаң-ұяң [т-д, с-з] екі жұп дыбыстардың жасалу орындары бір. Айырымдары: [т-д] тоғысыңқы кедергілі дыбыстар – олардың

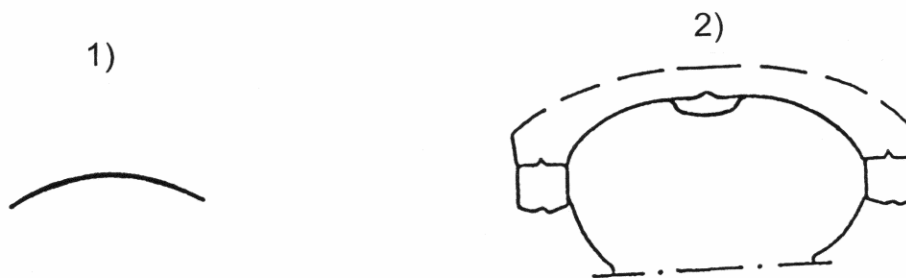
жасалуында тіл ұшы астыңғы күрек тістерге нық тиіп тұрып, дыбыстау алдында тілдің алдыңғы шені үстіңгі күрек тістерге нық [т] немесе солғын [д] тиіп ажырайды. Жүп [с-з] жуысыңқы кедергілі дыбыстар – олардың жасалуында тіл ұшы астыңғы күрек тістерге нық тиіп тұрып, дыбыстау кезінде тілдің алдыңғы шені үстіңгі күрек тістерге жуықтап тұрады. Тіл ұшының бұлшық етінің ширығу қалшы қатты [с] немесе солғын [з] болады. Дыбыстау кезінде өкпеден шыққан ауа ағыны тіл алдымен үстіңгі күрек тістердің арасынан сүзіліп шығып, ысыл [с] немесе ызың [з] дыбысы жасалады.

Зерттеу нәтижесінде байқайтынымыз: [ш-ж, с-з, т-д] дыбыстарының жасалуында тіл бойында екі кедергі пайда болады. Сондықтан, бұл дыбыстарды қос кедергілі дыбыстар деуіміз керек. Ол кедергілердің пішіндері 1-ші және 2-ші суретте берілді.

Бұл арада тоғысыңқы кедергілі дауыссыз дыбыстардың жасалу ерекшеліктері назар аударарлық. Оларды дыбыстау үш фазалы болып келеді: бірінші – дайындық фазасы, екінші – дыбыстау фазасы, үшінші – дыбыстау соңы.

1-сурет. Ызың [ш]-[ж], [с]-[з] дыбыстарының жасалуындағы пайда болатын тіл бойындағы қос кедергі: 1) – тіл ұшы мен тіс (қызыл иек) арасы; 2) – тіл ортасы мен жұмсақ таңдай арасы.

2-сурет. Шұғыл [т]-[д] дыбыстарының жасалуында тіл бойында пайда болатын қос кедергі: 1) – тіл алды мен жоғарғы күрек тістің арасы; 2) – тіл ортасы мен жұмсақ таңдайдың арасы.

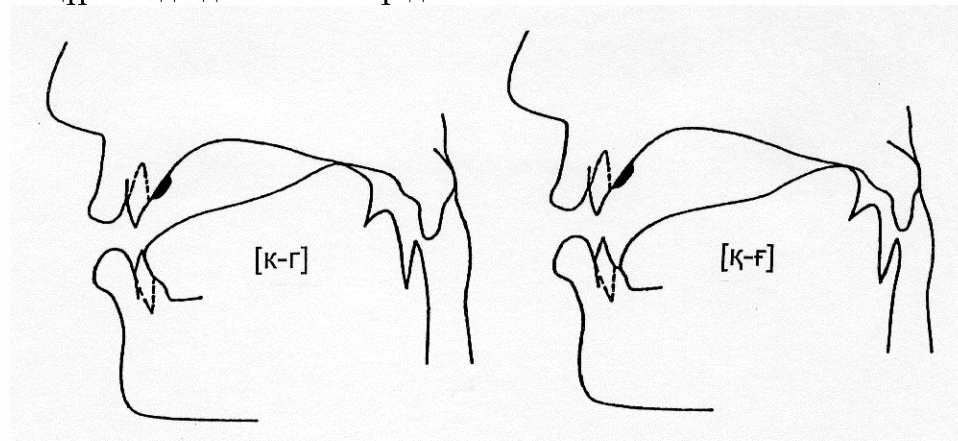
Дайындық фазасы – шұғыл дауыссыздарды дыбыстау алдында тіл бойында немесе қос ерін арқылы белгілі бір тоғысыңқы кедергі пайда болып, өкпеден шыққан дыбыстау ауа ағыны осы кедергіге тоқтап, ауыз қуысында айтарлықтай қысым пайда болады (бұларды дыбыстауда барысында жұмсақ таңдайдың арты мұрын қуысы жолын толық жауып тұрады).

Дыбыстау фазасы – тіл бойындағы кедергі өзінің үстіңгі бөлігінен кілт (не солғын) ажырап (қы, ты немесе пы болып айтылғандықтан), қысылып тұрған ауа ағыны кедергінің осы сәттегі ішінін ағып өтіп, шұғыл дыбыс пайда болады.

Дыбыстау соңы – сөйлеу мүшелерінің жайдары (қалыпты тыныс алу) қалпына келуі.

Зерттеу нәтижесінде алынған дауыссыз дыбыстардың жасалуындағы артикуляциялық ерекшеліктер 3-ші – 8-ші суретте берілді.

[к] – тіл ұшы астыңғы қызыл иекке тиіп, тілдің артқы шені көтеріліп жұмсақ таңдайдың артқы тұсына нық тиіп, тоғыспалы кедергі жасап, содан кейін кілт ажырауынан жасалатын шұғыл тіл арғы (жуан) дауыссыз дыбыс (3-ші суретті қараңыз). Тілдің кедергі пайда болған тұсы қатты ширығып тұрады, сондықтан қатаң дыбыс. Тілімізде өте жиі қолданылатын, қазақ сөздеріне ашық өң беретін дыбыс. Сөздің барлық буынында кездеседі және тек жуан дауыстылармен тіркеседі, ал ырғқтық топтың құрамында аралық дауыстыларымен буын құрап, сөз және ырғақтық топ құрамында дыбыстала береді.

3-сурет. Қазақ тілінің шұғыл жуан [қ]-[ғ] (оң жақта) және жіңішке [к]-[г] (сол жақта) дауыссыз дыбыстарының жасалуындағы сөйлеу мүшелерінің қалпы.

[ғ] – тіл ұшы астыңғы қызыл иекке тиіп, тілдің артқы шені көтеріліп жұмсақ таңдайдың артқы тұсына тиіп, тоғыспалы кедергі жасап, содан кейін солғын ажырауынан жасалатын шұғыл тіл арғы (жуан) дауыссыз дыбыс

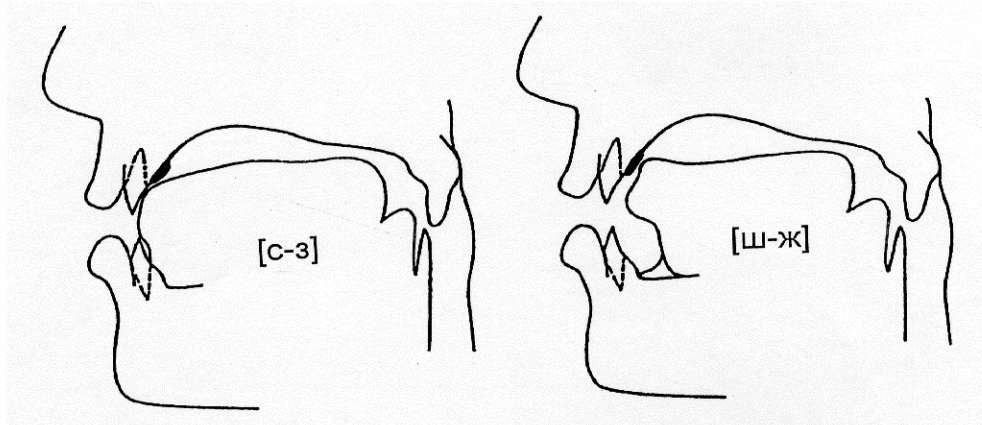
(3-ші суретті қараңыз). Тілдің кедергі пайда болған тұсы солғын ширығыш әрі жұтқыншақтың дірілінен қосымша ғырыл дыбыс пайда болады, сондықтан ұяң дыбыс. Тілімізде жеке сөздің басында және аяғында кездеспейді, басқа буындарында жиі қолданылады және біркелкі жуан дауыстылармен тіркеседі. Ырғақтық топтың құрамында аралық, ал жекелеме сөздердің тіркесінде [ө], [ұ], [і] дыбыстарымен буын құрап, еркін дыбыстала береді.

[к] – тіл ұшы астыңғы күрек тістердің ұшына нық тиіп, тіл ортасы көтеріліп жұмсақ таңдайдың алдыңғы тұсына нық тиіп тоғыспалы кедергі жасап, содан кейін кілт ажырауынан жасалатын шұғыл тіл ортасы (жіңішке) дауыссыз дыбыс (3-ші суретті қараңыз). Тілдің кедергі пайда болған тұсы қатты ширығыш тұрады, сондықтан қатаң дыбыс. Тілімізде өте жиі қолданылады, сөздің барлық буынында кездеседі, тек аралық және жіңішке дауыстылармен буын немесе сөз құрамында дыбысталады.

[г] – тіл ұшы астыңғы күрек тістердің ұшына тиіп, тіл ортасы көтеріліп жұмсақ таңдайдың алдыңғы тұсына тиіп, тоғыспалы кедергі жасап, содан кейін кілт ажырауынан жасалатын шұғыл тіл ортасы (жіңішке) дауыссыз дыбыс (3-ші суретті қараңыз). Тілдің кедергі пайда болған тұсы солғын ширығыш әрі жұтқыншақтың дірілінен қосымша гiрiл дыбыс пайда болады, сондықтан ұяң дыбыс. Тілімізде жеке сөздің басында және аяғында кездеспейді, басқа буындарында жиі қолданылады және біркелкі жіңішке немесе аралық дыбыстармен буын құрап дыбысталады.

[ш] – жасалуында тілдің екі жақ бүйірі жоғарғы бүйір тістер мен қатты таңдайдың шеттеріне жымдасып, ал тіл ортасы ойыс түсіп, ауа ағыны өтетін өзек пайда болады. Тіл ортасы жұмсақ таңдайға жуықтап тұрып бірінші кедергі пайда болса, ауа ағыны тіл бойынан шығар тұста тіл ұшы үстіңгі қызыл иекке жуықтап тұрып, екінші кедергі пайда болады (4-шы суретті қараңыз). Тіл ортасындағы ойыс өзектен өткен дыбыстау ауа ағыны аталған қос кедергіден сүзіліп өтіп, ызың дыбыс пайда болады және [ш]-ны осы күрделі жасалу тәсіліне сай қос кедергілі деп те атайды. Жасалу ерекшелігі: [ш] дыбысының жасалуында тілдің өн бойы ерекше ширығып тұрады, сондықтан қатаң дыбыс. Осы қасиетіне және жасалу тәсілінің күрделілігіне орай [ш] ешбір дыбыстың ықпалына илікпейді, керісінше, қазақ тіліндегі барлық дыбыс сөз (ырғақтық топ) ішінде [ш]-ның артикуляциялық әсеріне бейімделеді. Сөз тұлғасының барлық шенінде қолданыла береді.

[ж] – дыбысы жасалу тәсілі бойынша [ш]-мен бірдей, тек тілдің бұлшық етінің ширығу қалшы сәл солғын, сондықтан ызың ұяң дыбыс (4-ші суретті қараңыз). Тілдің екі жақ бүйірі жоғарғы бүйір тістер мен қатты таңдайдың шеттеріне жымдасып, ал тіл ортасы ойыс түсіп, ауа ағыны өтетін тар өзек пайда болады. Сөздің барлық шенінде қолданылып, тек сөз соңында өте сирек қолданылады және қатаңданбайды (мысалы: тәж, баж-баж, құж-құж т.б.).

4-сурет. Қазақ тілінің шұғыл [ш]-[ж] (оң жақта) және [с]-[з] (сол жақта) дауыссыз дыбыстарының жасалуындағы сөйлеу мүшелерінің қалпы.

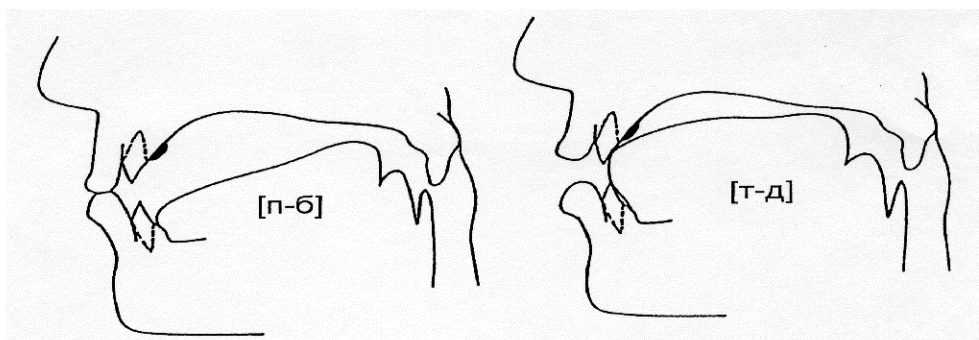
[с] – тілдің екі жақ бүйірі жоғарғы бүйір тістер мен қатты таңдайдың шеттеріне жымдасып, ал тіл ортасы ойыс түсіп, дыбыстау ауа ағыны өтетін өзек пайда болады. Тіл ортасы жұмсақ таңдайдың алдыңғы шеніне жуықтап тұрып, бірінші жуысыңқы кедергі пайда болса, тіл алды үстіңгі күрек тістерге жуықтап тұрып, екінші жуысыңқы кедергі жасалады. Аталған екі кедергіден сүзіліп өткен ауа ағыны ысылдап шығады, нәтижесінде, ызың дыбыс пайда болады (4-ші суретті қараңыз). Дыбыстау кезінде тіл ұшы астыңғы қызыл иек пен күрек тістердің ара шамасына тіреліп тұрып, тіл ұшы мен тіл алдының бұлшық еттері ширығып тұрады. Сондықтан ашық айтылатын, қазақ сөздеріне ерекше көрік беретін, қатаң дыбыс пайда болады. Сөз ішінде буын таңдамай, сөздің (ырғақтық топтың) барлық шенінде қолданыла береді.

[з] – жасалу тәсілі бойынша [с]-мен бірдей, тек тілдің бұлшық еттерінің ширығу қалпы солғын, сондықтан ызың ұяң дыбыс (4-ші суретті қараңыз). Сөз соңында сирек кездесіп (қаз, жаз, саз т.б.), ал басқа буындарында жиі қолданыла береді.

[т] – тілдің ұшы төменгі күрек тістердің түбіне тіреліп, ал тіл алды үстіңгі күрек тістердің орта тұсына нық тиіп, содан кейін кілт ажырауы арқылы жасалатын шұғыл дауыссыз дыбыс. Т-ны дыбыстау кезінде тіл ұшы мен тіл алдының бұлшық еттері қатты ширығып тұрады, сондықтан қатаң дыбыс. Дыбыстау кезінде тіл ортасы жұмсақ таңдайдың алдыңғы шеніне жуықтап тұрып, бірінші жуысыңқы кедергі пайда болса, тіл алды үстіңгі күрек тістердің орта шеніне нық тиіп, екінші тоғыспалы кедергі пайда болады (5-ші суретті қараңыз). Сондықтан қос кедергілі дыбыс дейміз. Айтылу тәсіліне қарай шұғыл, жасалу орнына қарай тіл ұшы-тіс дыбыс. Тоғыспалы кедергінің тіс пен ширыққан тіл алдының бұлшық еттері арқылы жасалуынан

ашық тықылдап айтылады: қазақ сөздеріне ерекше ашық үн беретін дыбыс. Буын талғамай сөздің барлық буынында қолданыла береді.

[д] – жасалу тәсілі бойынша т-мен бірдей, тек тілдің бұлшық еттерінің ширығу қалшы сәл солғын, сондықтан шұғыл ұяң дыбыс (5-ші суретті қараңыз). Жеке сөздің (ырғақтық топтың) соңында кездеспейді, ал басқа буындарында жиі қолданылады.

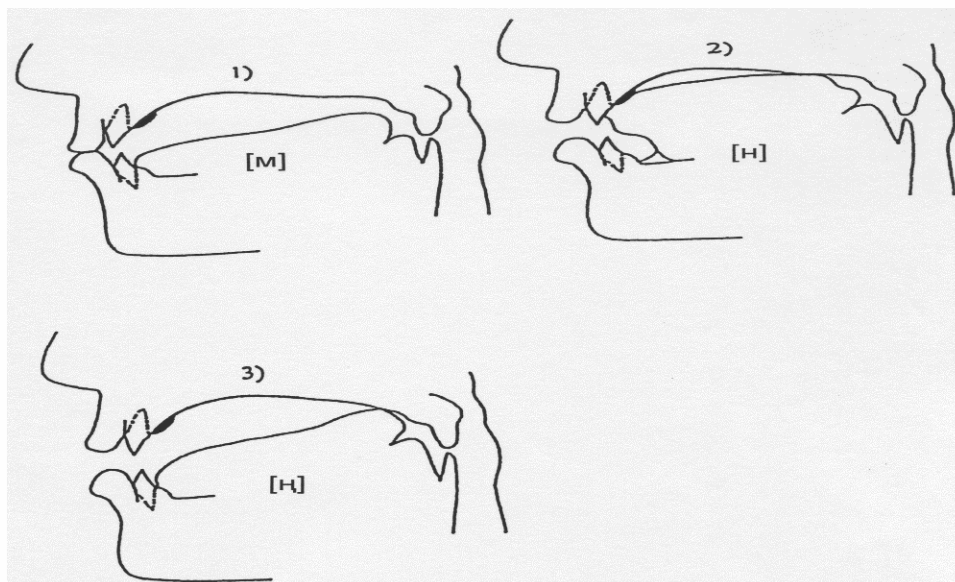

5-сурет. Қазақ тілінің шұғыл [т]-[д] (оң жақта) және [п]-[б] (сол жақта) дауыссыз дыбыстарының жасалуындағы сөйлеу мүшелерінің қалшы.

[п] – қос еріннің бір-біріне нық тиіп жымдасып, содан кейін кілт ажырауынан жасалатын шұғыл дауыссыз дыбыс. Тоғысу барысында қос еріннің бұлшық еттері ерекше ширығып тұрады, сондықтан қатаң дыбыс. Жеке дыбысталуда (жуан шы- болып айтылғандықтан) бұл дыбыстың жасалуында тіл ұшы астыңғы қызыл иекке тиіп тұрып, тіл арты жұмсақ таңдайдың артқы шеніне қарай көтеріледі (5-ші суретті қараңыз). Сөз басында кездеспейді, ал сөздің (ырғақтық топтың) басқа барлық буынында айтыла береді.

[б] – жасалу тәсілі бойынша [п]-мен бірдей, тек қос еріннің бұлшық еттерінің ширығу қалшы солғын, сондықтан шұғыл ұяң дыбыс (5-ші суретті қараңыз). Сөздің (ырғақтық топтың) барлық буынында айтыла береді.

[м] – дыбысталуда қос еріннің бір-біріне нық тиіп жымдасуы (жеке дыбыстауда -ым болып айтылуына байланысты), тіл ұшының астыңғы қызыл иекке тиіп, тіл артының жұмсақ таңдайдың артқы шеніне қарай көтерілуінен жасалатын үнді дыбыс. Ауыз қуысында жасалғанымен дыбыстау ауа ағыны мұрын жолы арқылы шығатындықтан әрі мұрын жолды реңді болғандықтан, мұрын жолды дыбыс деп аталады. Кедергінің қос ерін арқылы жасалуына байланысты еріндік дыбыс делінеді (6-шы суретті қараңыз). Сөздің барлық шенінде қолданыла береді.

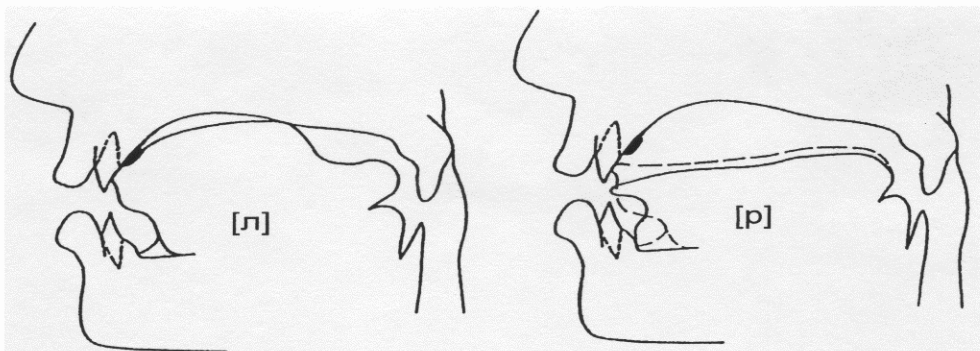

6-сурет. Қазақ тілінің мұрын жолды дыбыстарының жасалым ерекшеліктері: 1) – қос еріндік [м] дыбысы; 2) – тіл ортасы [н] дыбысы; 3) – тіл ортасы мен тіл арты аралығында жасалатын үнді [ŋ] дыбысы.

[м] – тіл ұшының үстіңгі күрек тістерге нық тиіп, екі жақ бүйірі бүйір тістер мен қаты таңдайға жымдасып, ал тіл ортасы жұмсақ таңдайдың алғы шенінде қабысуымен жасалатын үнді дыбыс (6-шы суретті қараңыз). Ауыз қуысында жасалғанымен, дыбыстау ауа ағыны мұрын жолы арқылы шығатындықтан әрі акустикалық сипаты мұрын жолды реңді болғандықтан мұрын жолды дыбыс деп аталады. Кедергінің тіл ортасы арқылы жасалуынан тіл ортасы дыбыс делінеді. Сөз басында сирек, ал сөз ортасы мен аяғында жиі қолданылады.

[н] – тілдің артқы жағы (жеке дыбысталуда **-ың** болып айтылғандықтан) жұмсақ таңдайдың артқы жағымен қабысуынан жасалатын үнді дыбыс (6-шы суретті қараңыз). Тіл ұшы астыңғы қызыл иекке нық тиіп тұрады. Ауыз қуысында жасалғанымен, дыбыстау ауа ағыны мұрын қуысы арқылы шығатындықтан, мұрын жолды реңді болып жасалады. Сөз басында қолданылмайды, ал қалған шенінде кездесе береді. Жуан-жіңішке буын (сөз) таңдамай, кез-келген сөздің құрамында қолданыла береді.

[ŋ] – тіл ұшы үстіңгі күрек тістердің орта тұсына нық тиіп, тіл алдының екі жақ бүйірі жоғарғы тістер мен қатты таңдайға жымдасып, тілдің орта шені жұмсақ таңдайдың алдыңғы тұсына жымдасуы арқылы жасалатын үнді дауыссыз дыбыс (7-ші суретті қараңыз). Жасалу ерекшелігі: тілдің орта тұсының екі жақ бүйірі төмен түсіп, дыбыстау ауа ағыны өтуіне жол ашады. Сондықтан қос бүйірлік дыбыс деп аталады. Сөз басында өте сирек қолданылып, ал басқа шенінде жиі кездеседі.

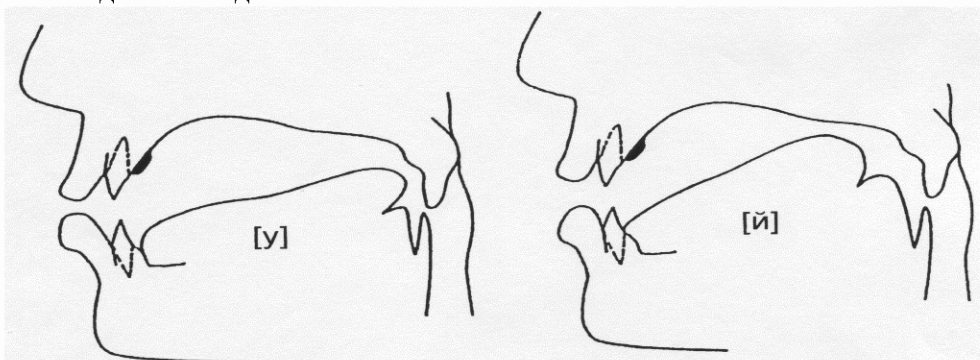

7-сурет. Қазақ тілінің үнді [р] (оң жақта) және [л] (сол жақта) дауыссыз дыбыстарының жасалуындағы сөйлеу мүшелерінің қалпы.

[р] – жасалуда тіл ұшының үстіңгі күрек тістердің орта тұсына тиіп-ажырап тербеліп, нәтижесінде, осы арадан сүзіліп өткен дыбыстау ауа ағынында тербелмелі қозғалыс пайда болады (7-ші суретті қараңыз). Міне, аталған дыбыстау ауа ағынының дыбыс жиілігі бар тербелмелі қозғалысынан [р] дыбысы жасалады. Сөз басында кездеспейді, ал ортасы мен аяғында көп қолданылады.

[й] – жасалуда тіл ұшының астыңғы күрек тістерге нық тиіп, ортасы жұмсақ таңдайдың алдыңғы тұсына қарай көтерілуінен пайда болатын үнді жартылай дауысты дыбыс (8-ші суретті қараңыз). Жеке тұрып жіңішке айтылады. Сөз басында қолданылмайды, ал басқа буындардың бірінші не соңғы дыбысы бола алады.

[у] – қос еріннің дөңгеленіп алға жылжып, ал тіл артының жұмсақ таңдайдың артқы шеніне қарай көтерілуінен пайда болатын үнді дауыссыз дыбыс (8-ші суретті қараңыз). Жеке тұрып жуан айтылады. Сөз басында сирек кездесіп, ал басқа буындардың бірінші не соңғы дыбысы бола алады. Ал бүгінгі жазуымыздағы ту, су, бу сөздеріндегі у әріптік өрнек: ол айтылғанда – ұу болып дыбысталады. Жіңішке буынды сөздің құрамында ұу болып дыбысталады.

8-сурет. Қазақ тілінің үнді [й] (оң жақта) және [у] (сол жақта) дауыссыз дыбыстарының жасалуындағы сөйлеу мүшелерінің қалпы.

1-8-ші суретте келтірілген қазақ тілі дыбыстарының жасалу бейнесі бізге олардың физиологиялық жасалым механизмін анықтауға мүмкіндік берді. Тіл дыбыстарының жасалуында, олардың барлығына ортақ табиғи ерекшелік бар екендігі анықталып отыр (жоғарыда келтірілген 1-ші – 8-ші суретті қараңыз):

- қазақ тілінің кез-келген дыбысы тіл бойында пайда болатын бір кейде екі) кедергінің әсерінен жасалады;
- дыбыстау кедергісі тіл арты мен ортасы аралығының жұмсақ таңдайдың артқы тұсы мен алдыңғы тұсының аралығына қарай сәйкес көтерілуі арқылы жасалады;
- тіл ұшы астыңғы қызыл иектің төменгі тұсы мен астыңғы күрек тістердің ұшы аралығына жанасып тұрады;
- кедергінің пішіні, аумағы және бұлшық етінің ширығу шамасы дыбыстың нақты тембрін жасаушы факторлардың бірі;
- кедергінің дыбыстау ауа ағыны өтетін саңылауының шамасы дыбыстың нақты тембрін жасаушы факторлардың бірі.
- қос еріннің қалшы дыбыстау ауа ағыны өтетін резонатордың пішінін, аумағын қалыптастыруға қатысып, ауыз қуысында дыбыстың нақты тембрін жасаушы факторлардың бірі болады.

Сонымен, адамзат тілі дыбыстарының физиологиялық жасалым механизмдері төмендегідей.

1– тіл бойында бір (кейде екі) дыбыстау кедергісінің пайда болуы.

2– тіл ұшының төменгі (жоғарғы) күрек тістер мен қызыл иектің бойымен (жанаса) жоғары немесе төмен орналасуы.

3 – жұмсақ таңдай мен тіл үсті кедергісінің арасында кедергі саңылауының пайда болуы.

4 – қос еріннің қалшы.

Табиғи жаратылысқа сай, кедергінің төменгі және жоғарғы бөліктері болады. Ал кедергінің екі бүйірі – адамның жақ еті. Физиологиялық эксперименттің нәтижелері анық көрсеткендей, кедергінің төменгі бөлігі қозғалмалы сөйлеу мүшелері – ауыз қуысының өн бойында орналасқан тіл мен астыңғы ерін арқылы жасалады. Кедергінің жоғарғы бөлігі, негізінен, ауыз қуысының жоғарғы жағында орналасқан тұрақты сөйлеу мүшелері – жұмсақ таңдай, жоғарғы қызыл иек және жоғарғы тіс арқылы жасалады. Бұлардан басқа, кедергінің жоғарғы бөлігі болып қозғалмалы үстіңгі ерін де қызмет атқарады.

3. Қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының табиғи ерекшеліктері. Қорыта айтқанда, қазақ тілінің артикуляциялық базасы және тілдің сөз просодиясы шет тілдерінің мысалы, герман және славян халықтарының тілдік жаратылысынан, дәстүрлерінен айтарлықтай өзгеше. Бұл айырмашылық негізінен мыналар:

1) қазақ тілі дыбыстарының жасалуында сөйлеу мүшелерінің бұлшық еттерінің ширығу қалшы герман, славян халықтарының тіл дыбыстарының жасалымымен салыстырғанда жоғары. Нәтижесінде тіл дыбыстары жеке-дара айқын дыбысталып, сөз (ырғақтық топ) ішінде дифтонг немесе дифтонгоид дыбыстар кездеспейді;

2) қазақ тілі дыбыстары сөз немесе ырғақтық топ ішінде, негізінен, жіңішке немесе аралық қалыпта дыбысталады; толық тіл арты жуан дыбысталу

[қ], [ғ], [ң], [р], [й], [у] дыбыстарынан жасалған сөздерде ғана байқалады (мысалы, қақ, қаң, қар, қай, қау, қаққа, қаңқа, қарға, қайқай, қауға т. б.);

3) қазақ сөздерінің соңы үнемі қатаң дауыссызға аяқталады, ал сирек те болса кездесетін ұяң [з] дыбысы сөз аяғында қатаңдамай (қаз, жаз, саз т.б.), сол қалпында дыбысталады;

4) қазақ сөздерінің құрамында шұғыл қатаң [қ], [к], [т] және ызың қатаң [ш], [с] дыбыстары өте жиі қолданылады. Нәтижесінде қазақ сөздері ашық қатаң дыбысталып, сыңғырлап естіледі. Сөйлем құрамындағы ырғақтық топтың дыбысталуында тіл дыбыстарының **жуан-жіңішке, еріндік-езулік және ашық-жартылай ашық-қысаң** тембрлері аталмыш дауыссыздардың шұғыл қатаңдық белгісімен үндесіп, тілге ерекше ашық рең береді. Бұл – қазақ тілін өзгеден өзгешелеп тұратын дара белгі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодики и сингармонизм казахского языка. АДД. Алма-Ата, 1988, 46 с.
2. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. Алматы, САНАТ, 1995, 136 б.
3. Құлқыбаев Ф.Ө., Бұласай. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. Қарағанды, САНАТ, 2004, 144 бет.
4. Физиологические механизмы звукообразования человеком в норме (авторы: Құлқыбаев Г.А., Бейсетаева Ж.Р., Жаксыбекова Ж.З., Бейсетаев Р.), рег. №144 от 17 июня 2004 г. в Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.
5. Физиологические механизмы реализации тембральных характеристик звуков речи (авторы: Құлқыбаев Г.А., Бейсетаева Ж.Р., Жаксыбекова Ж.З., Бейсетаев Р.), рег. №145 от 17 июня 2004г. в Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.
6. Құлқыбаев Г.А., Бейсетаев Р., Байжанов Е., Бейсетаева Ж.Р., Жаксыбекова Ж.З. О физиологических механизмах звукообразования человеком в норме. /В сб.: Научные труды I съезда физиологов СНГ, т. 1. Москва, Медицина-Здоровье, 2005, С. 199.
7. Бейсетаев Р. Бейсетаева Ж.Р. Зонная природа образования звуков тюркской речи и физиологические механизмы её реализации. /Авторское свид., рег. № 193 от 30 марта 2007 г. в Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.
8. Бейсетаев Р. Бейсетаева Ж.Р. Физиологические механизмы продуцирования и регулирования частоты основного тона в голосовых связках человека в норме (Новая нейроронаксическая теория). /Авторское свид., рег. № 523 от 20 ноября 2007 г. в Комитете по интеллектуальной собственности Минюст РК.

REZUME

R. BEISETAEV (Karaganda)
BIOLOGICAL FORMATION OF KAZAKH LANGUAGE CONSONANTS AND
NATURAL PECULIARITIES

The article deals with the anatomic and physiological formation of Kazakh language consonants.